

ὁ Ἰω. ὁ Χρυσόστομος, «οὐδεὶς αὐτὰ ἐξελεῖν δυνήσεται, ὅταν σκληρὰ γένηται ὡς τύπος, ὡσπερ καὶ ὁ κηρός» (1). Παραπλήσια πιστεύουν ὁ Μ. Βασιλείος, (2) ὁ Ἰσιδώρος Πηλουσιώτης (3) καὶ ἄλλοι μεταγενέστεροι λόγιοι (4).

Δὲν πρέπει ἐν τούτοις νὰ νομισθῇ ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ἡ ἀγωγή εἶναι παντοδύναμος. Διότι πάντες σχεδὸν παραδέχονται ὅτι πλείστοι ὅσοι παράγοντες ἐπηρεάζουν τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς, θετικῶς ἢ ἀρνητικῶς. Ναὶ μὲν δέχονται, ὅτι «ὅ,τι εἶναι μαλακὸν εἶναι ἀπὸ πάσης ἀπόψεως εὐπλαστον καὶ εὐκόλως ἄγεται, ὅπου ἐπιθυμεῖ τις» (5), ἀλλὰ προκειμένου περὶ τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς ὁδηγίας τοῦ νέου εἰς τὴν ἐνάρετον ζωὴν τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι καὶ τόσον ἀπλοῦν, ὅσον ἴσως ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται. Πρέπει εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἔργου τούτου νὰ συνδράμουν κ. ἄ. παράγοντες, ὡς ἡ φύσις καὶ ἡ προαίρεσις τοῦ παιδαγωγουμένου, τὸ περιβάλλον κ.λ.π. περὶ ὧν ὁ λόγος ἐν τοῖς ἐξῆς.

3. Παράγοντες ἀγωγῆς:

(α) Ὁ ρόλος τῆς κληρονομικότητος:

Ἡ κληρονομικότης, ἡ φυσικὴ εὐφυΐα τοῦ ἀτόμου καὶ αἰλοῖπαι αὐτοῦ κλίσεις καὶ δυνάμεις μεγάλως ἐπηρεάζουν τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς. Ἀκόμη καὶ ὁ μεγά-

(1) Ἰω. Χρυσόστομος: «Πῶς δεῖ τοὺς γονέας...» § 20.

(2) Μ. Βασιλείου Κεφάλαια τῶν κατὰ πλάτος ὄρων, ιε': «Εὐπλαστον ἔτι οὖσαν καὶ ἀπαλὴν τὴν ψυχὴν καὶ ὡς κηρὸν εὐεικτόν, ταῖς τῶν ἐπιβαλλομένων μορφαῖς ραδίως ἐντυπουμενὴν πρὸς πᾶσαν ἀγαθῶν ἀσκησιν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐνάγεσθαι χρή». Migne E.Π. 31,956.

(3) Ὁ Ἀντώνιος ὁ Μέλισσα εἰς τοὺς λόγους τοῦ Α' Βιβλίου, Λόγος 50 «περὶ παιδείας καὶ φιλοσοφίας». ἀναφέρει τὴν γνώμην τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου: «Εὐπλαστον καὶ ὑγρὸν ἢ νεότῆς, καὶ ταῖς νεωτέραις ψυχαῖς ἀπαλαῖς ἔτι τὰ μαθήματα ἐντίκτεται...» (Migne E.Π. 136, 933.)

(4) Λαγοπάτη Σ.Ν. «Γερμανὸς Β'...» σελ. 257.

(5) Ἰω. Χρυσόστομος «Πῶς δεῖ τοὺς γονέας...» § 21.

λην ἐμπιστοσύνην ἔχων εἰς τὴν δύναμιν τῆς ἀγωγῆς Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος παραδέχεται, ὅτι πρέπει νὰ λαμβάνωμεν ὑπ' ὄψιν τὰς ἰκανότητας τοῦ ἀνεπτυγασμένου ἀνθρώπου. «Ποιῶμεν αὐτὸν καὶ πραγμάτων ἄπτεσθαι πολιτικῶν, τῶν κατὰ δύναμιν.» παραγγέλλει εἰς τοὺς γονεῖς (1). Καὶ ἀλλαχόθι ποιεῖται λόγον περὶ «φυσεκῶν ἐλαττωμάτων» (2). Οἱ ἄλλοι Βυζαντινοὶ ἐν τούτοις εἶναι περισσώτερον ἐμφαντικοὶ καὶ κατηγορηματικοί. Οὕτω ὁ Ἰσιδ. Πηλουσιώτης πιστεύει κατ' ἀρχὴν ὅτι φέρομεν «ἐμφύτους ἀφάρμους εἰς ἀρετὴν φερούσας», (3) ἀλλὰ δέχεται ταυτοχρόνως τὴν ἀποψιν ὅτι «ὥσπερ γὰρ οὐ πάντες οἱ ἐν τοῖς παιδοτριβίοις γυμνασθέντες ἀθληταὶ ἀποτελοῦνται, οὕτως οὐδὲ πάντες οἱ ἐν μουσείοις φοιτήσαντες ῥήτορες· ταῖς γὰρ εὐφυταῖς καὶ ταῖς δυνάμεσιν αἱ μελέται προσομιλοῦσαι ἄκρους ἀποτελοῦσιν. Εἰ δὲ μήτε ἀλκὴν μήτε εὐφυΐαν εὐρωσιν, ἀσκοῦσι μὲν τὰς ψυχὰς, τῶν δὲ τὰ σώματα, οὐ μὴν ἀοιδίμους αὐτοὺς δημιουργοῦσι.» (4)

Τὴν αὐτὴν ἀποψιν διατυπώνει βραδύτερον καὶ ὁ μέγας Φώτιος (9ος αἰὼν) ὅταν λέγῃ «ἀγχίνουν μὲν γὰρ οὐκ ἔστι γενέσθαι τὸν μὴ φύσει ταῦτον πεφυκότα» (5). Καὶ ὁ Μιχ. Ψελλός, ὢν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ἡ ἀγωγή πολλὰ δύναται, τονίζει τὴν δύναμιν τῆς κληρονομικότητος, λέγων ὅτι «ὁ τῆς ψυχῆς κηρὸς» εἶναι αἷτιος τοῦ ὅτι δὲν γίνονται πάντες σοφοί. «Οὗτος οὐ πᾶσιν ὁμοίως ὑπόκειται, ἀλλὰ τοῖς μὲν ὑγρὸς ἔστι καὶ εὐδιάλυτος, τοῖς δὲ στερρὸς τε καὶ συνεσθηκῶς, τοῖς δὲ ἀπεσκληρῶται καὶ πρὸς ὄντιναοῦν τύπον ἔστιν ἀνένδοτος». Ἐπομένως ἀνάλογος θὰ εἶναι καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀγωγῆς: «οἱ μὲν

(1) Αὐτ. § 89.

(2) Αὐτ. § 22.

(3) Ἰσιδ. Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί: Βιβλ. II, ἐπιστ. 167, Θεοφίλω «Ὅτι μεγίστην ὠφέλειαν ἐμποιοῦνται τὰ περὶ ἀρετῆς διηγήματα καὶ τὸ συνεχῶς μεμνήσθαι τῶν ἐν ταύτῃ λαμβάντων» Migne E.Π. 78, 620.

(4) Ἰσιδ. Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί: Βιβλ. V, ἐπιστ. 334. «Ἀγαθοδαίμονι γραμματικῶ» Migne E.Π. 78, 1529.

(5) Φωτίου Ἐπιστολαί. Βιβλ. Α' ἐπιστ. 7η «Βάρδα Καίσαρι» § λγ', Migne E.Π. 102, 665 B-C.

οὖν ὑγρὸν λαχόντες κηρὸν, ραδίως ἐντυπῶνται τὴν παιδευσιν, οἱ δὲ τὸν συνεστηκότα, τούτων μὲν ἕλαττον μέγα δὲ μέρος τούτοις ὁ χρόνος ἐστὶ πρὸς ἀνάληψιν· οἱ δὲ τὸν τρίτον κηρὸν... κτήνεσιν ὅσον εἰς ποίδευσιν ἀπεικάζονται, μὴ δ' ὑπὸ χρόνου, μὴ δ' ὑπὸ φύσεως βοηθούμενοι» (1). Ἀλλαχοῦ πάλιν ὁ Μιχ. Ψελλὸς δέχεται ὅτι «οὐκ ἀρκεῖ ἡ φύσις καὶ γενναία ἤ, πρὸς τὴν τῶν μαθημάτων ἀνάληψιν ἀνευ παιδείσεως» (2). Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας Θεοφύλακτος ὡσαύτως ἀποδέχεται τὴν γνώμην, ὅτι ἡ φύσις παίζει σπουδαῖον ρόλον εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ ἀτόμου. Ὁμιλῶν εἰς τὴν «Παιδείαν Βασιλικὴν» περὶ τοῦ «νοῦς καὶ τῆς μνήμης» τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ λέγει: «Σοὶ δὲ τὰ διεστῶτα ἡ φύσις ἠνωσε, καὶ τάχος μαθήσεως καὶ μνήμης ἀσύγκριτον. Καὶ παντὸς μὲν εἰ κηραῦ πρὸς τὴν ἐγγραφὴν εὐτυπώτερος, πάσης δὲ πλακὸς πρὸς τὴν συντήρησιν στερεώτερος» (3). Γενικῶς εἰπεῖν οἱ Βυζαντινοὶ ἀκολουθοῦν τὴν βασιλικὴν ὁδὸν δεχόμενοι, ὡς καὶ ὁ Πλάτων, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὅταν τύχη «φύσεως εὐτυχοῦς καὶ παιδείας ὀρθῆς» τότε δύναται νὰ γίνῃ τέλειος, τὸ «ἡμερώτερον» τῶν ἐπὶ τῆς γῆς δημιουργημάτων (4).

β) Ἡ ἐξ ὕψους χάρις ὡς παράγων ἀγωγῆς :

Παραλλήλως πρὸς τὰ φυσικὰ χαρίσματα, τὰ διὰ τῆς κληρονομικότητος μεταδιδόμενα εἰς τοὺς παιδαγωγουμένους, «διὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς ἀρετῆς» οἱ Βυζαντινοὶ ἐθεώρουν ἀπαραίτητον καὶ τὴν ἐξ ὕψους χάριν. Ἡ βοήθεια αὕτη ἔρχεται πάντοτε συνεπίκουρος εἰς τὸν ἐργαζόμενον διὰ τὴν ἀτομικὴν του τελειοποίησιν ἄνθρωπον. Οὕτω ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς (7ος αἰὼν) σχολιάζων τὸ τοῦ Ἰσοκράτους εἰς τὸν «Πρὸς Δημόνικον» λόγον

(1) Μιχ. Ψελλοῦ Ἀπολογητικοὶ Λόγοι. Λόγος 4ος «Ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ Νομοφύλακος κατὰ τοῦ Ὀφρυδά» Κ. Σάβα : Μ.Β. τ. Ε' σ. 187 ἑ.

(2) Κ. Σάβα : Μ.Β. τ. Ε' σελ. ξη.' κεφ. 84 εἰς Ἑλληνικὸν Κώδικα τῆς ἐν Παρισίοις Βιβλιοθήκης 1182.

(3) «Παιδεία Βασιλική» κεφ. ε.' Migne E.Π. 126, 257-B-C.

(4) Πλάτωνος Νόμοι, 766 Α.

του λεγόμενον «Ἐὰν οὖν ὦμεν φιλομαθεῖς, ἐσόμεθα καὶ πολυμαθεῖς» συμπληρώνει τὰ ἐξῆς ἀξιοπρόσεκτα: «Ἀλωτὰ γὰρ ἐπιμελεία καὶ πόνω γίνεσθαι πέφυκεν ἅπαντα, καὶ πρὸ πάντων καὶ μετὰ πάντα, τῇ τοῦ δίδοντος Θεοῦ χάριτι.» (1). Ὁ βιογράφος τοῦ Ἀρέθα ἐξ ἄλλου (10ος αἰὼν) παραπλήσια λέγει, περὶ τοῦ Ἀρέθα: Οὗτος «ἐκ Θεοῦ χάριν λαβὼν τοὺς τε συμφουιτητὰς καὶ συνηλικιώτας ἅπαντας ὑπερηκόντιζεν» (2). Καὶ ὁ Μιχ. Χωνιάτης εἰς λόγον τοῦ πρὸς τὸν πατριάρχην Μιχαὴλ γράφει: «Ἐκ μήτρας γὰρ ἡ γία σέ σε Θεός. Οὐδὲ πᾶν γοῦν θαυμάσαιμί σου τὰ ἐπὶ τούτοις θεῖα φιλοτιμήματα, εἰ τῷ καθ' ἑαυτὰ μεγαλεῖω τῶν ἁπάντων διήνεγκε. Καὶ φύσις γὰρ καὶ τέχνη τοῖς προὔποτιθεμένοις ἀποτελέσμασι προβάλλονται πάντως ἀναλόγους καὶ τὰς ἀρχὰς καὶ μέντοι καὶ Θεός... Οὕτω καὶ τὴν σὴν ψυχὴν πρὸς ἀρετῆς καὶ μαθημάτων ἀνάληψις ἐφυράσατο κάλλιστα. Ἄνωθεν ἐδέξω τὸ εὐμαθές, τὸ μνήμων, τὸ γόνιμον κατὰ νοῦν, τὸ μεγαλόφρον, τὸ μεγαλοπρεπές, τὸ πρᾶον, τὸ ἀκατάπληκτον, τὰλλα ὅσα εἰς ἀρετὴν καὶ σοφίαν ἀγαθὰ παρὰ Θεοῦ χορηγεῖται τοῖς ἀξίοις ἐφόδια» (3). Ἦτο γενικὴ ἡ πεποίθησις ὅτι πλὴν τῆς φύσεως καὶ τῆς μελέτης εἰς τὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν τῆς ἀρετῆς ἀνάληψιν συμβάλλεται ἐξ ἴσου, ἂν μὴ περισσότερον, καὶ ἡ ἐξ ὕψους εὐλογία, ἡ παρὰ Θεοῦ φώτισις καὶ βοήθεια.

γ) «Προαίρεσις» καὶ «σπουδὴ» ὡς παράγοντες ἀγωγῆς.

Παλλαχοῦ τῶν ἔργων τῶν Βυζαντινῶν λογίων διατυπῶνται ἡ γνώμη ὅτι «οὐ γὰρ ἐστὶν ἡ ψυχὴ ἡμῶν οὔτε ἀγαθὴ φύσει, οὔτε κακὴ, ἀλλὰ προαιρέσει τοῦτο κακεῖνο γίνεται, (4) ὡς

(1) Ἰω. Δαμασκηνοῦ: Πηγὴ Γνώσεως, κεφ. Α' «Περὶ γνώσεως», Migne E.Π. 94, 532.

(2) Σωκρ. Κουγέα: «Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας...» σ. 26.

(3) Σπ. Λάμπρου: Μιχ. Ἀκομινάτου τὰ Σωζόμενα - «Λόγος εἰς τὸν πατριάρχην κυρ. Μιχαὴλ», §§. 10, 16 καὶ 17. τόμ. Α' σ. 75, καὶ σ. 77.

(4) Ἰω. Χρυσόστομος: Βλ. Ἀντώνιος Μέλισσα, Λόγοι Β' Βιβλίου, Λόγος 70. Migne, E.Π. 136, 1168.

ισχυρίζεται ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι ἐξ οἰκείας «προαιρέσεως καὶ φαῦλοι γινόμεθα καὶ σπουδαῖοι» ὡς γράφει ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς πατήρ (1). Περὶ τοῦ ρόλου τῆς προαιρέσεως ὁμιλεῖ καὶ ὁ Μ. Βασίλειος εἰς ἓνα τῶν λόγων αὐτοῦ «Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς». Ὁ ἄνθρωπος ἐπλάσθη μὲν «κατ' εἰκόνα» τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐργασθῆ ὁ ἴδιος, νὰ καταβάλῃ πολλὰς προσπάθειας ἵνα ὁμοιωθῆ πρὸς τὸν Θεόν, διὰ τὸ «καθ' ὁμοίωσιν». «Τὸ μὲν κατ' εἰκόνα», λέγει, φύσει δέδοται ἡμῖν... Τὸ δὲ καθ' ὁμοίωσιν ἐκ προαιρέσεως καὶ οἷκοθεν κατορθοῦμεν ὑστερον... διὰ τῆς ἀρίστης πολιτείας... καὶ τῶν περὶ τὰ καλὰ πόνων» (2). Εἰς ἐπιτυχίαν τούτου τὰ μέγιστα συμβάλλεται ὁ λόγος, τὸ λογικὸν ἡμῶν. Ἡ ἐν τῇ ζωῇ συμπεριφορὰ ἡμῶν ἐνίοτε εἶναι ἐπαμφοτερίζουσα, τοῦτο δὲ συμβαίνει, κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον, διότι «ἡ μὲν ἡμετέρα φύσις ἴσην ἔχει τὴν ἐφ' ἐκάτερα ροπήν, καὶ πολλάκις μὲν πρὸς τὸ ἀγαθὸν ἀποκλίνει, ὡς ἐπὶ ζυγοῦ, νῦν μὲν ἐπὶ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς καταρρεπούσης, νῦν δὲ πάλιν ὑπὸ τοῦ λόγου ἀνεκκλωμένης ἐπὶ τὸ βέλτιον» (3). Παραπλησίως σκέψεις ἐκφράζει καὶ ὁ Μιχ. Ψελλός (4).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγομεν ὅτι δὲν ἀρκεῖ μόνον ἡ «εὐτυχῆς φύσις» ἢ ἡ «ὀρθὴ παιδεία» ἢ καὶ ἀμφοτέρα, ἀλλὰ χρειάζεται καὶ ἡ ἀπὸ μέρους τοῦ ἀτόμου καλὴ προαίρεσις, ὅπως ἐπιτύχῃ τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς. Μὴ ὑπαρχούσης τῆς ἀγαθῆς προαιρέσεως ὁ παιδαγωγὸς ἐλάχιστα ἢ οὐδὲν δύναται νὰ ἐπιτύχῃ. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζεται ὅτι εἰς τὴν δημιουργίαν ἀγαθῆς προαιρέσεως εἶναι δυνατὸν καὶ πρέπει νὰ συμβάλῃ καὶ ἡ ἀγωγή. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρήσωμεν τὴν μὲν ἀνεξάρτητον τῆς δέ. Ὑπαρχούσης τῆς προαιρέσεως τὸ ἄτομον ἐκουσίως

- (1) Ἐκλογαὶ ἀπὸ διαφόρων λόγων τοῦ... Ἰω. Χρυσοστόμου, Ὀμιλία 27 «Περὶ παίδων ἀνατροφῆς» Migne E, Π. 63, 767
 (2) Μ. Βασιλείου Λόγος Α' Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς, Migne E. Π. 30, 29-32.
 (3) Μ. Βασιλείου Ἑρμηνεῖα εἰς τὸν προφ. Ἡσαΐαν, Migne E. Π. 30, 465
 (4) Μιχ. Ψελλοῦ Ἐπιστολαί: Ἐπιστ. 8, εἰς Κ. Σάβα: Μ. Β. τ. Ε' σ. 236.

στρέφεται πρὸς τὴν μελέτην καὶ τὴν ἀσκήσιν, διὰ τῶν ὁποίων συμπληροῦνται θετικῶς τὰ ἔργα τῆς ἀγωγῆς. Διὰ τοῦτο συχνὰς συναντῶμεν ἐπικλήσεις ἀπὸ μέρους τῶν παιδαγωγῶν πρὸς τοὺς ὑπὸ διαπαιδαγώγησιν τελούοντας, ὅπως ἐνεργῶς μετέχουν εἰς τὴν προσπάθειαν, ἣν οἱ παιδαγωγοὶ αὐτῶν καταβάλλουν διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν. Ἄλλα περὶ τούτου θέλει γίνεαι λόγος κατωτέρω εἰς τὰ περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς αὐτενεργείας λεγόμενα. Ἐνταῦθα θὰ ἀναφερθῶμεν, δι' ὀλίγων, μόνον εἰς τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν οἱ Βυζαντινοὶ παιδαγωγοὶ ἀπέδιδον εἰς τὴν ἀπὸ μέρους τοῦ μαθητῆνος γινομένην «σπουδὴν» ἢ «μελέτην», τὴν ἀποσκοποῦσαν εἰς τὴν μόρφωσιν αὐτοῦ γενικῶς.

Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἀναφέρει, ὅτι ὁ Μ. Βασίλειος τὴν ἀξιόλογον αὐτοῦ μόρφωσιν ὤφειλεν ἐξ ἴσου εἰς τὴν «εὐφυΐαν» τοῦ καὶ τὴν «σπουδὴν». «Σπουδῇ γὰρ εὐφυΐα συνέδραμε, ἐξ ὧν ἐπιστῆμαι καὶ τέχνηαι τὸ κράτος ἔχουσιν. Ἡκιστα μὲν τάχους φύσεως διὰ τόνον δεόμενος, ἦκιστα δὲ τόνου διὰ τάχος. Οὕτω ἀμφοτέρω συλλαβῶν καὶ εἰς ἓν ἀγαγῶν, ὥστε ἀδηλον εἶναι ποτέρω τούτων ἐκεῖνος θαυμασιώτερος» (1). Τὰ αὐτὰ περὶ τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Κοσμᾶ ἀναφέρει καὶ ὁ βιογράφος τοῦ Δαμασκηνοῦ: «τάχει φύσεως καὶ σπουδῆς συντονία διὰ βραχείων συνελέγη τούτοις ἅπαν σπουδαιότατον μάθημα» (2). Κατὰ τὸν Φώτιον «μελέτη καὶ πραγμάτων πείρα πρόχειρον ἐμποιοῦσαι τὴν γνῶσιν πολλάκις ἐν αὐτοῖς τοῖς ἔργοις ὀξύτερον ἔδειξαν τὸν ἐγγεγυμνασμένον ἢ τοὺς ταύτης τῆς δυνάμεως κατὰ φύσιν, μετεσχηκότας» (3). Τὴν αὐτὴν γνώμην ἐκφράζει καὶ ὁ Νικηφ. Βλεμμύδης, ὅστις ἀποδίδει ἴσην ἀξίαν εἰς τὴν φύσιν, «τὰ φυσικὰ πλεονεκτήματα» καὶ τὴν ἐκ μέρους τοῦ ἀτόμου «περὶ τὰ κάλλιστα μελέτην» (4). Ἐξαίρων τὸν ρόλον τῆς

-
- (1) Γρηγ. Θεολόγου Λόγοι, Λόγος μγ' : «Εἰς τὸν Μ. Βασίλειον Ἐπιτάφιος», Migne E.Π. 36, 525.
 - (2) Βίος Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ παρὰ Ἰωάννου πατριάρχου Ἱεροσολύμων, § ια', Migne E.Π. 94, 445.
 - (3) Φωτίου Ἐπιστολαί. Βιβλ. Α' ἐπιστ. 7, «Βάρδα Καίσαρι» § λγ', Migne E.Π. 102, 665 B-C.
 - (4) Νικηφ. Βλεμμύδου Ἐπιτομῆς Λογικῆς, Πρασίμιον § ε' Migne E.Π. 142, 689.

μελέτης λέγει, ὅτι αὕτη «πᾶν πρᾶγμα βελτιοῖ καὶ αὐξάνει» (1) καὶ ὅτι «πᾶσα τέχνη καὶ πράξις διὰ τῆς μελέτης καὶ ἐπιμελείας βελτιοῦται καὶ καλῶς συνίσταται» (2).

(δ) Τὸ περιβάλλον ὡς παράγων ἀγωγῆς.

Οἱ Βυζαντινοὶ μεγάλως ἐπίστευον εἰς τὴν παιδευτικὴν δύναμιν τοῦ περιβάλλοντος, τοῦ ἐμφύχου κυρίως περιβάλλοντος. Τὰ πρόσωπα μετὰ τῶν ὁποίων τὸ παιδί ἔρχεται εἰς στενὴν ἐπαφὴν ἀσκούσιν σημαντικὴν ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτοῦ καὶ ἐν πολλοῖς καθορίζουν τί θὰ ἀποβῆ τοῦτο. Τὸ παιδί, λέγουν, ἔνεκα τῆς ἐμφύτου εἰς αὐτὸ τάσεως πρὸς μίμησιν τῶν ὄσων βλέπει ἢ ἀκούει, μιμεῖται τὴν συμπεριφορὰν, τὰς πράξεις καὶ ἐνεργείας τῶν περιβαλλόντων αὐτὸ προσώπων, τὰ παραδείγματα τῶν ἄλλων ἐκλαμβάνει εὐκόλως ὡς πρότυπα καὶ συμφώνως πρὸς αὐτὰ ρυθμίζει ἐν πολλοῖς τὴν ἰδικήν του συμπεριφορὰν καὶ δράσιν. Ἐξ ἄλλου τὸ παιδί, ὡς λίαν ἀγώγιμον καὶ εὐπλαστον, κατ' αὐτούς, εὐχερῶς προσλαμβάνει καὶ ταχέως οἰκειοποιεῖται τοὺς τρόπους σκέψεως, ἐκφράσεως, δράσεως καὶ καθόλου συμπεριφορᾶς ἄλλων προσώπων καὶ διὰ τῆς συχνῆς ἐπαναλήψεως τῶν αὐτῶν ἐνεργειῶν ἀποκτᾶ μονίμους ἕξεις, εἰς τρόπον ὥστε αἱ κτώμεναι συνήθειαι νὰ ἀποβαίνουν «δευτέρα φύσις» διὰ τὸ ἄτομον (3). Αἱ ὡς ἄνω ἀντιλήψεις διευτυπώθησαν κατὰ πρῶτον ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ὡς γνωστόν, υἰοθετήθησαν ὅμως καὶ μεγάλως ἡξιοποιήθησαν παρὰ τῶν Βυζαντινῶν, ὡς θέλει δειχθῆ κατωτέρω.

Ἐφ' ὅσον οὕτως ἢ ἄλλως τὸ ἀναπτυσσόμενον παιδί μιμεῖται τὴν συμπεριφορὰν παντὸς προσώπου, τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς τὸ περιβάλλον του, οἱ ἔχοντες τὴν εὐθύνην τῆς ἀγωγῆς του γονεῖς, κηδεμόνες καὶ διδάσκαλοι ὀφείλουν νὰ ἐξασφαλίζουν εἰς

(1) Νικηφ. Βλεμμύδου Λόγος ὁποῖον δεῖ εἶναι τὸν Βασιλέα, αὐτ. σ. 637.

(2) Αὐτ. σ. 636.

(3) Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί : Βιβλ. V ἐπιστ. 236 «Ἰακώβω ἀναγνώστη» (Migne E.Π. 78, 1476).

τὸ παιδί τὸ πλέον ἐκλεκτὸν περιβάλλον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου θὰ ἐπιτευχθῆ ἢ ὅσον τὸ δυνατόν ὀρθότερα διαπαιδαγωγήσις του. Εἶναι ἀνάγκη νὰ προνοῶμεν δι' ἀγαθὰς τροφούς, λέγει ὁ ἱερός Χρυσόστομος, «ἵνα αὐτοῖς ἐκ κρηπίδος καλὸς θεμέλιος βάλληται καὶ μηδὲν ὅλως ἐξ ἀρχῆς παραδέχωνται πονηρὸν» ⁽¹⁾ τὰ παιδιὰ καὶ οἱ νέοι. Ἰδιαιτέρως ἐξαιρεται παρὰ τῶν Βυζαντινῶν παιδαγωγῶν ὁ παιδευτικὸς ρόλος τῶν καλῶν συναναστροφῶν καὶ ἐπισημαίνονται οἱ ἐκ τῶν «κακῶν ὁμιλιῶν» κίνδυνοι ⁽²⁾. Κατὰ τὸν Μιχαὴλ Χωνιάτην «δεινὰί μέντοι ὁμιλίαι αἱ οὐκ ἀγαθαὶ ὑποφθεῖραι ἦθος χρηστὸν καὶ τὸν ἀπὸ τῆς γραμμῆς φασὶ λίθον κινήσαι καὶ μάλιστα αἱ παρὰ τῶν οἰκειότερων ὑφέρπουσαι καὶ τῷ τῆς εὐνοίας προσχήματι κλέπτουσαι» ⁽³⁾. Πόσον εὐστοχος εἶναι ἡ παρατήρησις αὕτη τυγχάνει αὐτονόητον. Πράγματι τὰ προσφιλέστερα εἰς ἡμᾶς πρόσωπα ἀσκοῦν μεγάλην ἐπίδρασιν, διότι τρέφομεν πρὸς αὐτὰ ἀγάπην καὶ ἐμπιστοσύνην καὶ ἀφιέμεθα οὕτω ἄνευ ἀντιστάσεώς τινος εἰς μίμησιν αὐτῶν. Διὰ τοῦτο ἐπιβάλλεται ὅπως οἱ γονεῖς πρωτίστως ἀσκοῦν τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς. ⁽⁴⁾ Ἐπειδὴ ὅμως τὸ τοιοῦτον δὲν εἶναι πάντοτε ἐφικτὸν καταφεύγουν οὗτοι εἰς τὴν βοήθειαν ἄλλων προσώπων, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι γὰρ πρόσωπα ταῦτα εἶναι κατάλληλα πρὸς τοῦτο. «Ὅσοι τῶν οἰκετῶν χρήσιμοι συναντιλαμβάνεσθωσαν», λέγει ὁ ἱερός Χρυσόστομος. «Εἰ δὲ μηδεὶς ἔστιν, ἐλεύθερον μισθῷ ζήτησον, ἄνδρα ἐν ἀρετῶν, κάκεινῳ μάλιστα τὸ πᾶν ἐπίτρεψον, ὥστε συναντιλαβέσθαι τοῦ ἔργου» ⁽⁵⁾ τῆς ὀρθῆς διαπαιδαγωγήσεως τῶν τέκνων. Ὡς τοιαῦτα πρόσωπα ἠδύναντο νὰ χρησιμοποιηθοῦν οἱ «σωφρονούντες οἰ-

- (1) Ἰωάννου Χρυσοστόμου : «Ὅπως δεῖ τοὺς γονεάς...» § 37.
 (2) Ἰω. Χρυσοστ. «Ὅπως δεῖ τοὺς γονεάς...» § 77. Ἰσιδ. Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί : Βιβλ. V, ἐπιστ. 236 «Ἰακώβῳ ἀναγνώστῃ» (Migne E.Π. 78, 1476) καὶ ἐπιστ. 437 «Εὐτονίῳ διακόνῳ» (αὐτ. στ. 1581) κ.ά.
 (3) Σ. Λάμπρου : Μιχ. Ἀκομινάτου τὰ Σωζόμενα, ἐπιστ. ρμβ «Τῷ Βαρδάνῃ» § 9, τόμ. Β' σ. 287.
 (4) Λαγοπάτη Σ.Ν. : «Γερμανὸς Β' Πατριάρχης...» σσ. 257-8
 (5) «Ὅπως δεῖ τοὺς γονεάς..» § 38.

κέται» (1), αἱ τροφοὶ κ.ἄ. πρόσωπα τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντος τοῦ παιδιοῦ, ἀλλὰ μεγαλυτέραν ἐμπιστοσύνην ὤφειλον νὰ τρέφουν οἱ γονεῖς πρὸς τοὺς «ἐναρέτους ἄνδρας», τοὺς διδασκάλους, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἄλλων παιδαγωγῶν. Ὁ αὐτὸς ἱεράρχης, θέλων νὰ δείξῃ ὅτι τὸ ἔργον τῆς διαπαιδαγωγήσεως δύναται ἐπιτυχῶς νὰ ἀναλάβουν μόνον οἱ καλοὶ διδάσκαλοι, ἀνατρέχει εἰς ὅ,τι ἡ ἐμπειρία διδάσκει. Πολλοὶ ἄνθρωποι, λέγει, χάρις εἰς τοὺς καλοὺς των διδασκάλους ἀπέβησαν χρησιμοὶ καὶ πραγματικοὶ ἄνθρωποι. «Διὰ τοῦτο διδασκάλους μᾶλλον τῶν πατέρων ἐπιζητεῖν δεῖ καὶ ποθεῖν· διὰ τούτων μὲν τὸ ζῆν, δι' ἐκείνων δὲ τὸ καλῶς ζῆν γίνεται» (2). Παραπλησίως σκέψεις ἐκφράζουν καὶ οἱ ἄλλοι Βυζαντινοὶ παιδαγωγοὶ ὅλων τῶν ἐποχῶν. Γεννᾶται ὁμῶς τὸ ἐρώτημα πῶς οἱ Βυζαντινοὶ ἀντελαμβάνοντο τὸν καλὸν διδάσκαλον (3). Λόγω τῆς σπουδαιότητος τοῦ θέματος ἐπιθυμοῦμεν νὰ ἀσχοληθῶμεν μὲ αὐτὸ διὰ βραχέων.

ε) Ἡ προσωπικότης καὶ τὰ προσόντα τοῦ καλοῦ διδασκάλου.

Εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς ἐλέχθη, ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ μεγάλως ἐμερίμνων διὰ τὴν «ἐν παιδείᾳ καὶ νουθεσίᾳ Κυρίου» ἀνατροφήν τῶν τέκνων των. Ἐκ τούτου συνάγεται, ὅτι οἱ ἀναλαμβάνοντες τὸ ἔργον τῆς διαπαιδαγωγήσεως τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων ὤφειλον νὰ εἶναι κατ' ἀρχὴν ἠθικαὶ προσωπικότητες, καλοὶ χριστιανοὶ «λόγοις καὶ ἔργοις». Ἐπ' οὐδενὶ ἐπετρέπετο νὰ ἀναλάβῃ τις τὸ ὑψηλὸν τοῦτο λειτούργημα

(1) Αὐτ. § 79.

(2) Ἰωάννου Χρυσοστόμου Ὁμιλία «περὶ παιδῶν ἀνατροφῆς», Migne E II. 63, 768.

(3) Οἱ Βυζαντινοὶ διὰ τοῦ ὅρου «διδάσκαλος» ὑπονοοῦν τόσον τὸν διδάσκοντα γνώσεις καὶ δεξιότητας, ὅσον καὶ τὸν ἀσκούντα ἀγωγήν, τὸν παιδαγωγόν, παρ' ὅλον ὅτι ἐνίοτε κάμνουν διάκρισιν μεταξὺ διδασκάλου καὶ παιδαγωγοῦ. Ἐν τῇ παρούσῃ ἐργασίᾳ διὰ τοῦ ὅρου «διδάσκαλος» σημαίνεται ὁ «παιδαγωγὸς-διδάσκαλος».

ἐὰν δὲν εἶχεν ἐπιτύχει τὴν τελειοποίησίν του, ἐὰν δὲν εἶχε γίνεαι διδάσκαλος ἑαυτοῦ πρῶτον (1). Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἐπίσης συνιστᾷ ὅπως «μὴ φαινόμεθα τῆς θαυμασίας ἀρετῆς κακοὶ ζωγράφοι... ἄλλους λατρεύειν ἐπιχειροῦντες αὐτοὶ βρῦντες ἔλκεσι» (2). Ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης ἐξ ἄλλου ὡς ἐν ἐκ τῶν βασικῶν προτερημάτων τοῦ καλοῦ διδασκάλου θεωρεῖ «τὴν τοῦ βίου καθαρότητα» (3), εἰς τοῦτο δὲ συμφωνοῦν ὅλοι οἱ Βυζαντινοὶ παιδαγωγοί. Ἡ ἐπιμονὴ αὐτῶν ὅπως ὁ διδάσκαλος εἶναι ἠθικὴ προσωπικότης ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι πάντες ἀπέδιδον μεγίστην σημασίαν εἰς τὴν διὰ τοῦ παραδείγματος ἀσκουμένην ἀγωγὴν ἐπὶ τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων, μάλιστα δὲ τοῦ παραδείγματος τοῦ διδάσκοντος. Ὁ ὄσιος Δωρόθεος λ.χ. λέγει σχετικῶς τὰ ἐξῆς· ὁ ἀσκῶν ἀγωγὴν πρέπει νὰ παιδεύῃ τοὺς ἐμπεισιτευμένους αὐτῷ «ἔργῳ καὶ λόγῳ τὰ πρακτέα· τὰ πλείω δὲ τῷ ἔργῳ ἐπειδὴ τὰ ὑποδείγματα μᾶλλον ἐναργέστερά εἰσιν» (4). Πόσον εὐστοχος τυγχάνει ἡ διαπίστωσις αὕτη δεικνύει ἡμῖν ἡ σύγχρονος παιδαγωγικὴ ψυχολογία καὶ ἡ διδακτικὴ πράξις.

Ἐπίσημη ἀρετὴ τοῦ καλοῦ διδασκάλου θεωρητέα ἡ ἀνιδιοτελής καὶ ἀπεριόριστος πρὸς τοὺς μαθητὰς ἀγάπη αὐτοῦ. Διότι «οὐδὲν οὕτω πρὸς διδασκαλίαν ἐπαγωγὸν ὡς τὸ φιλεῖν καὶ τὸ

-
- (1) «Ἐκαστος ἡμῶν», λέγει ὁ ἱερός Χρυσόστομος, «εἰ βούλοιο διδάσκαλος εἶσθαι, εἰ καὶ μὴ ἑτέρου, ἀλλ' ἑαυτοῦ διδάξον σεαυτὸν πρῶτον». *Migne E.Π.* 62, 498. (Ἰωάννου Χρυσόστομου Ἑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς Β' ἐπιστολήν, Ὁμιλία 5η.)
- (2) Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου Λόγοι: Λόγος β' ἀπολογητικός, *Migne E.Π.* 35, 425. Κατὰ τὸν σχολιαστὴν τοῦ ἀνωτέρω χωρίου Μιχ. Ψελλὸν «κακὸς ἐστὶ ζωγράφος τῆς ἀρετῆς ὁ μὴ ἐξεικονίζων ταύτην ἐν τῇ ψυχῇ». Κ. Σάβα, *M.B.* τόμ. Ε' σ. πγ'.
- (3) Ἰσίδ. Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί: Βιβλ. III, ἐπιστ. 259 «Ἐρμολόγιον Ἐπισκόπου», *Migne E.Π.* 78. 937.
- (4) Ἀρχιμ. Δωροθέου Διδασκαλίαι Ψυχωφελεῖς Διάφοραι: Διδασκαλία 17, *Migne E.Π.* 88, 1800.

φιλείσθαι», ὡς λίαν ὀρθῶς τονίζει ὁ ἱερός Χρυσόστομος (1). Διὰ τῆς ἀγάπης, προσθέτει ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, οἱ «ιδιώται διδάσκαλοι προσιτοὶ γίνονται τοῖς ἐφιεμένοις μαθεῖν» (2), ἐνῶ ὁ διδάσκαλος ὁ μὴ προσφέρων ταύτην «μίσους ἐστὶ κατάξιος» (3). Ἡ ἀγάπη, βεβαίως, ὅταν ὑπάρχη, συνοδεύεται καὶ ὑπὸ ἄλλων ἀρετῶν, ὡς εἶναι ἡ ὑπομονή, ἡ ἀνεκτικότητα, ἡ ἀνεξικακία, ἡ πραότης κλπ. αἱ ὁποῖαι καθιστοῦν τὸν διδάσκαλον ἀγαπητὸν καὶ σεβαστὸν εἰς τοὺς μαθητάς του καὶ αὐξάνουν τὴν παιδαγωγικὴν ἐπ' αὐτοὺς ἐπίδρασιν του. Ὁ μέλλων νὰ ἀποκτήσῃ χρήσιμους γνώσεις, λέγει ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, πρέπει ὑπὲρ πᾶν ἄλλο νὰ εἶναι εὐμενῶς προδιατεθειμένος ἐναντι τοῦ διδασκάλου του... Τοῦτο δὲ δὲν δύναται νὰ συμβῇ ὅταν ὁ διδάσκαλος εἶναι βίαιος καὶ ὑπὲρ τὸ δέον φορτικός. Ὁ Ἰσιδωρος Πηλουσιώτης περιλαμβάνει μεταξὺ τῶν ἀρετῶν τοῦ ὄντως ἐναρέτου ἀνθρώπου καὶ τὴν ἀνεξικακίαν (4), ὁ δὲ πατριάρχης Γερμανὸς Β' ἐπικροτῶν παρατηρεῖ ὅτι «χρῆναι τοὺς διδασκάλους ἀνεξικακεῖν» ἀκόμη καὶ «ὅταν καταφλυαρεῖν τούτων κατατολμῶσιν οἱ διδασκόμενοι» (5). Ὁ ἀγοπῶν διδάσκαλος διακρίνεται προσέτι καὶ διὰ τὸ ἀνιδιοτελὲς διαφέρον του δι' ὅλους τοὺς μαθητάς του. Ἡ ἀγάπη τέλος ἀπαλύνει τοὺς κόπους τοῦ διδάσκοντος καὶ παρέχει ὡς ἀντιστάθμισμα τὴν ἐκ τῆς προόδου τῶν μαθητῶν του γεννωμένην ἱκανοποίησιν καὶ χαρὰν (6). Ὁ Θεσ)νίκης Εὐστάθιος λέγει σχετικῶς, ὅτι «διδασκάλου ἀφθόνου ἴδιον χαίρειν οἱς εὐδοκιμοῦσιν οἱ διδασκόμενοι» (7), τὴν χαρὰν δὲ ταύτην περισ-

- (1) Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον Β' ἐπιστολὴν, Ὁμιλία 6η. Migne E.Π. 62, 529.
- (2) Εὐσταθίου Θεσ)νίκης Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἐπαρχιώτας Θεσσαλονικεῖς, § γ', Migne E.Π. 135, 1036 A-B.
- (3) Αὐτ. § β' στήλη 1033 D.
- (4) Ἰσιδ. Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί: Βιβλ. V, ἐπιστ. 428 «Ἀυσονίῳ Κορρήκτορι». Migne E.Π. 78, 1580.
- (5) Λαγοπάτη Σ.Ν.: «Γερμανὸς Β' πατριάρχης...» σ. 264.
- (6) Σ. Λάμπρου. Μιχ. Ἀκομινάτου τὰ Σωζόμενα, τόμ. Α' σ. 194.
- (7) Εὐσταθίου Θεσ)νίκης Λόγοι: Λόγος Γ' προσλαληθεὶς τῆς ἀγίας καὶ μεγάλης τεσσαρακοστῆς ὡς ἔθος, § ε' Migne E.Π. 135, 637 B.

σότερον παντός ἄλλου αισθάνεται ὁ ἀγαπῶν τοὺς μαθητὰς του διδάσκαλος.

Ὁ διδάσκαλος, ὡς τὸν σκιαγραφοῦν οἱ Βυζαντινοὶ παιδαγωγοί, ὀφείλει νὰ αισθάνεται ὅτι ἐπιτελεῖ οὐχὶ σύνθηές τι ἐπάγγελμα, ἀλλ' ἱερὸν λειτουργήμα. Τὸ ὑλικὸν κέρδος οὐδέποτε πρέπει νὰ ἀποτελῇ δι' αὐτὸν τὴν πρωτίστην ἐπιδίωξιν. Δι' αὐτὸν «χρῆμα πολυκερδές» νομίζεται ἡ σωτηρία τῶν ἄλλων, ἢ ὅλη αὐτῶν βελτίωσις καὶ ἀνύψωσις (1).

Πλὴν τῶν ὡς ἄνω ἀρετῶν, αἵτινες δέον νὰ κοσμοῦν τὸν διδάσκαλον, ὡς ἠθικὴν προσωπικότητα, οὗτος δέον νὰ ἔχη καὶ ἀρτίαν ἐγκυκλοπαιδικήν, παιδαγωγικὴν, ψυχολογικὴν καὶ διδακτικὴν κατάρτισιν. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐγκυκλοπαιδικὴν αὐτοῦ κατάρτισιν οἱ Βυζαντινοὶ παιδαγωγοὶ πιστεύουν ὅτι ὁ δ)λος ὀφείλει νὰ κατέχη πλήρως τὴν διδακτέαν ὑλὴν καὶ νὰ μὴ ἔχη καμμίαν ἀμφιβολίαν δι' ὅσα διδάσκει (2). Οὔτε ἐπιτρέπεται εἰς τὸν διδάσκαλον πρῶτον νὰ διδάσκη καὶ ὕστερον νὰ μαθάνῃ, λέγει ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (3). Οἱ ἡμιμαθεῖς καὶ θρασεῖς διδάσκαλοι εἶναι ἀξιοκατάκριτοι, τονίζει ἀλλαχοῦ ὁ Γρηγόριος. «Τό γε παιδεύειν ἄλλους ἐπιχειρεῖν, πρὶν αὐτοὺς ἰκανῶς παιδευθῆναι... λίαν μοι φαίνεται ἀνοήτων ἢ τολμηρῶν ἀσυνέτων μὲν», συνεχίζει, «εἰ μὴδὲ αισθάνονται τῆς ἑαυτῶν ἀμαθείας, θρασεῶν δὲ εἰ καὶ σιωπῆντες κατατολμῶσι τοῦ πράγματος» (4). Κατὰ τὸν Μιχαὴλ Χωνιάτην ὁ διδάσκαλος πρέπει ἐν πρώτοις νὰ καταστή ἑνήμερος τῆς ἀγνοίας του καὶ ἐν συνεχείᾳ νὰ καταβάλλῃ τὰς ἀπαιτουμένας προσπάθειας πρὸς ἄρσιν ταύτης, διὰ τὴν μόρφωσιν καὶ τελειοποίησίν του, ἰδίᾳ δὲ διὰ τὴν ἐξειδίκευσίν του, μιμούμενος εἰς τοῦτο «τοὺς ἐλλογίμους, ὧν ἄλλος ἄλλο τι λειτουργήμα λόγου ὑποδύεται» (5).

(1) Σ. Λάμπρου : Μιχ. Ἀκομινάτου τὰ Σωζόμενα, τόμ. Α' σ. 11. καὶ σ. 38.

(2) Ἰωάννης Χρυσόστομος : Library of Fathers, τόμ. 36, σ. 15

(3) Ἀντώνιος Μέλισσα : Λόγος 4ος τοῦ Β' Βιβλίου, Migne — Ε.Π. 136, 1025 C-D.

(4) Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου Λόγοι : Λόγος β' ἀπολογητικός, Migne Ε.Π. 35, 456, 460.

(5) Σ. Λάμπρου : Μ. Ἀκομινάτου τὰ Σωζόμενα, τ' Α' σσ 8-9, 10

Τὴν ἀπαίτησιν διὰ μίαν ἀρτίαν ἐγκυκλοπαιδικὴν κατάρτι-
σιν προβάλλουν καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι Βυζαντινοὶ λόγιοι, ποιηταί,
πεζογράφοι κ. ἄ.. Ἐξία μνείας ἐν προκειμένῳ τυγχάνει ἡ σκω-
πτικὴ ἐπιστολὴ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀμα-
θῆς ἢ παρὰ ἑαυτῷ γραμματικὸς». Ἡ ἐπιστολὴ ἀποτείνεται πρὸς
τινα ἡμιμαθῆ γραμματικόν, τὸν ὁποῖον ὁ Πρόδρομος δριμύτως
καυτηριάζει διὰ τὴν ἀμάθειάν του, ὡς ὅλως ἀμύητον εἰς τὴν
γραμματικὴν καὶ εἰς τοὺς συγγραφεῖς, τοὺς ὁποίους ἐφιλοδοξεῖ
ἐν τούτοις νὰ διδάξῃ. Περαιῶν ὁ Πρόδρομος συμβουλεύει αὐ-
τὸν νὰ λάβῃ τὴν πλάκα ἀνὰ χεῖρας καὶ νὰ διδαχθῇ καλῶς τὸ ἀλ-
φάβητον πρὶν ἢ τολμήσῃ νὰ διδάξῃ εἰς ἄλλους τὴν γραμματι-
κὴν (1). Γενικῶς ὁ διδάσκαλος πρέπει νὰ ἔχῃ τοιαύτην κατάρ-
τισιν ὥστε νὰ δύναται νὰ ποιμαίνῃ «τὸ ποίμνιον αὐτοῦ μετ'
ἐπιστήμης, ἀλλὰ μὴ ἐν σκεύεσιν ποιμένος ἀπείρου» (2). Τὸ
«μετ' ἐπιστήμης» παιδαγωγεῖν, ὡς ἐννοεῖ τοῦτο ὁ Γρηγόριος,
δὲν ἐξυπακούει ἀπλῶς κατάρτισιν ἐγκυκλοπαιδικήν, ἀλλ' ἐπὶ
πλέον παιδαγωγικὴν, ψυχολογικὴν καὶ διδακτικὴν τοιαύτην.
Ποία ἀκριβῶς ὄφειλε νὰ εἶναι ἡ πολὺπλευρος αὕτη κατάρτισις
τοῦ καλοῦ διδασκάλου θέλει, νομίζομεν, γίνεαι ἀντιληπτὸν ἐξ ὧτων
ἐκτίθενται εἰς τὰ ἐπόμενα κεφάλαια, εἰς τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος
περὶ τῶν ψυχολογικῶν, τῶν διδακτικῶν καὶ τῶν περὶ ὁδηγη-
τικῆς ἀντιλήψεων τῶν Βυζαντινῶν παιδαγωγῶν, ὧν φορεὺς ἔπρε-
πε νὰ εἶναι, πρὸ παντὸς ἄλλου, ὁ διδάσκαλος.

(1) Κ. Κρουμβάχερ : *I.B.L.* τόμ. Β' σσ. 714-15.

(2) Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου Λόγοι : Λόγος β' ἀπολογητικός,
Migne *E.P.* 35, 513.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 4.

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑΙ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

1. Ψυχολογικαὶ ἀντιλήψεις

§ 1. Ἐκ τῆς μελέτης τῶν συγγραμμάτων τῶν Βυζαντινῶν λογίων διαπιστοῦται ὅτι οἱ πλείστοι τούτων ἠσχολήθησαν μὲ προβλήματα ψυχολογικά, εἴτε συστηματικῶς εἴτε καὶ εὐκαιρικῶς. Τοὺς Βυζαντινοὺς ἀπασχόλει τὰ μέγιστα ὁ ἄνθρωπος ὡς «πνευματικὸν» ὄν, ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, τὰ μυστικά τῆς ὁποίας προσεπάθησαν νὰ ἀποσπάσουν ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ τῶν νὰ βοηθήσουν τὸν ἄνθρωπον ὅπως γνωρίσῃ ἑαυτόν, ἀχθῇ εἰς τελειοποίησιν καὶ ἐπιτύχῃ τελικῶς τὴν ὁμοίωσίν του μὲ τὸν Δημιουργόν του. Ἡ ψυχολογία ὡς ἐπιστῆμη ἐνδιέφερε τούτους εἰς ὅλον αὐτῆς τὸ πλάτος καὶ βάθος ἠρεύνησαν τόσον τὸ περὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς πρόβλημα, ὅσον καὶ τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ψυχῆς, τὰ παντοῖα ψυχικὰ φαινόμενα.

Πρὸς τὸν σκοπὸν τούτον μετ' ἐνδιαφέροντος ἐστράφησαν πρὸς τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων σοφῶν, ἐμβριθῶς μελετήσαντες τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη, τοὺς Στωϊκοὺς κ. ἄ. ἀρχαίους φιλοσόφους ἀσχοληθέντας μὲ τὸν ἄνθρωπον, τὴν οὐσίαν του, τοὺς σκοποὺς του καὶ τὰ πεπρωμένα του. Ἐκ παραλλήλου ἐμελέτησαν καὶ τὴν Βίβλον, μάλιστα δὲ τὴν Καινὴν Διαθήκην, ἐν τῇ ὁποίᾳ περιλαμβάνονται πλείστοι ὅσαι ψυχολογικαὶ ἀλή-

Ε. ΔΑΜΑΣΚΟΣ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

θειαί καὶ διδάγματα, τὰ ὅποια ἤλθον νὰ πλουτίσουν τὴν ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἀρχαίων ψυχολογικῶν ἔργων ἀποκτηθεῖσαν γνώσιν. Τέλος πολλοὶ τῶν Βυζαντινῶν λογίων ὑπῆρξαν βαθεῖς ψυχολόγοι, ἀνατόμοι ἀφθαστοὶ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἀκαταπόνητοι μελετηταὶ τῆς συμπεριφορᾶς, τοῦ χαρακτήρος, τῶν συναισθημάτων καὶ λοιπῶν ψυχικῶν ἐκδηλώσεων ζωντανῶν ἀνθρώπων τοῦ περιβάλλοντός των, ἀλλὰ καὶ μελετηταὶ τῆς ἰδίας αὐτῶν ψυχικῆς ζωῆς. Ὅθεν, οὐδόλως παράδοξον, ὅτι διεμόρφωσαν μίαν ψυχολογίαν καθαρῶς ἀνθρωπίνην, μίαν «κατανοοῦσαν ψυχολογίαν», ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον. Θὰ ἤξιζε, καθ' ἡμᾶς, τὸν κόπον νὰ μελετηθοῦν παρὰ τῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν ψυχολόγων τὰ ψυχολογικὰ συγγράμματα τῶν Βυζαντινῶν, νὰ σταχυολογηθοῦν αἱ ψυχολογικαὶ τῶν ιδεαὶ καὶ νὰ γίνῃ εὐρέως γνωστὴ ἡ ψυχολογία αὐτῶν.

Μελέτας ψυχολογικὰς ἔχομεν ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Μ. Βασίλειος, βαθὺς γνώστης τῆς παιδικῆς, ἐφηβικῆς καὶ γενικῶς τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, μᾶς ἔχει ἀφήσει θαυμασίας ψυχολογικὰς ἐργασίας, ἀναλύσεις καὶ παρατηρήσεις εἰς τὰ ποικίλου περιεχομένου συγγράμματά του. Σημαντικὸν εἶναι καὶ τὸ ψυχολογικο-φιλοσοφικὸν ἔργον τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ἰδίᾳ δὲ τὸ «περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου» σύγγραμμά του, διὰ τοῦ ὁποίου οὗτος κατέστη πρόδρομος τῆς ὑπαρξιακῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας. Ἐξ ἴσου σπουδαῖον εἶναι καὶ τὸ παραπλήσιον ἔργον τοῦ ἐπισκόπου Νεμεσίου «περὶ φύσεως ἀνθρώπου». Ἐν τῇ πραγματείᾳ ταύτῃ ἀξιοποιοῦνται, ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας, τὰ ψυχολογικὰ διδάγματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων. Εἰς τὰ ἔργα ταῦτα, ὡς καὶ εἰς πολλὰ μεταγενέστερα, ὅπως εἶναι ἡ «Κλίμαξ» τοῦ Ἰωάννου, τὰ ἔργα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, τοῦ Ἡλιοῦ Ἐκδίκου, τοῦ Νικήτα Στηθάτου, τοῦ Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου, τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδου κ.ἄ. Βυζαντινῶν, διαφαίνονται σαφῶς αἱ ἐπ' αὐτῶν ἐπιδράσεις τῶν ψυχολογικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν Στωϊκῶν. Χαρακτηριστικὸν ἐν τούτοις εἶναι ὅτι τὰς ἀντιλήψεις ταύτας ἐκθέτουν οὗτοι κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ παρουσιάζωνται πολλάκις ὡς ιδεαὶ καινοφανεῖς, τοῦτο δὲ ὀφείλεται κυρίως εἰς

τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, τῆς ὁποίας ἦσαν γνῶσται καὶ ὀπαδοί. Οὕτω, ἐπὶ παραδείγματι, ἡ περὶ «ἀπαθείας» διδασκαλία τῶν Στωϊκῶν ἐνσωματοῦται εἰς τὴν ψυχολογίαν τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἀκολουθεῖται ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, ἰδίᾳ δὲ τῶν μοναχῶν καὶ ἀσκητῶν, μὲ τὴν βασικὴν διαφορὰν ὅτι ἡ «ἀπάθεια» δὲν ἀποτελεῖ εἰς τὸ ἐξῆς τὸν ὑψιστὸν σκοπὸν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ὡς συνέβαινε μὲ τοὺς Στωϊκοὺς, ἀλλὰ μέσον πρὸς σκοπὸν, μέσον συντελοῦν εἰς τὴν τελείωσιν τοῦ Χριστιανοῦ εἰς τὴν κατὰ Χριστὸν ζωὴν. Ἐκ τῶν πολλῶν ψυχολογικῶν ἰδεῶν καὶ ψυχολογικῶν διδασμάτων τῶν Βυζαντινῶν θὰ ἐκθέσωμεν κατωτέρω ὀλίγας μόνον καὶ δὴ ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι ἔχουσιν ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν διδασκαλίαν, παρουσιάζουν δὲ καὶ πρακτικὸν ἢ θεωρητικὸν ἐνδιαφέρον ἀκόμη καὶ σήμερον. Ἦδη εἶχομεν ἀνωτέρω τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς ψυχολογικὰς τινὰς ἰδέας τῶν Βυζαντινῶν, ἰδίᾳ εἰς τὸ περὶ τῶν παραγόντων τῆς ἀγωγῆς κεφάλαιον.

§ 2. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐπίστευον, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐρχόμενος εἰς τὸν κόσμον φέρει μεθ' ἑαυτοῦ ποικίλας καταβολάς, ἔχει ἐμφύτους προδιαθέσεις, αἱ ὁποῖαι ἔχουν τὴν δύναμιν ἀφ' ἑαυτῶν, ἀλλὰ καὶ τῇ ἐπιδράσει τοῦ περιβάλλοντος νὰ διαμορφοῦνται εἰς ἰδιότητάς, ψυχικὰς καὶ σωματικὰς. Ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῆς ἀντιλήψεως ταύτης φαίνεται ὁμιλῶν ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης εἰς τὸ κατωτέρω χωρίον, ὅπου παροτρύνει τοὺς Χριστιανοὺς «αὐξάνεσθε οὖν... ἀλλ' οὐ μέτρα τῆς αὐξήσεως. Κατὰ τὴν πρώτην σύστασιν τὴν καταβλήθεισαν ἐν τῇ μήτρᾳ κατέβλήθησαν καὶ οἱ λόγοι τῆς αὐξήσεως. Οὐ γὰρ μετὰ ταῦτα νεώτερόν τι ἔστι τὸ χάρισμα τῆς ἡλικίας ἐπιγενόμενον, ἀλλ' αἱ μητρῶαι καταβολαὶ συγκαταβεβλημένας ἔχουσι τὰς πρὸς τὸ αὐξάνεσθαι ἐπιτηδειότητάς» (¹). Τὴν περὶ ὑπάρξεως ἐμφύτων προδιαθέσεων ἀντίληψιν συναντῶμεν καὶ παρ' ἄλλοις Βυζαντινοῖς. Οὕτω ὁ Μιχ. Ψελλός, διὰ νὰ παραθέσωμεν ἐν συγκεκριμένον παράδειγμα, ἀναφερόμενος ἐντῇ ὁμιλίᾳ αὐτοῦ εἰς «φυσικὰς τινὰς ἡδύτητας», τὰς ὁποῖας εἶχον ἐπισημάνει οἱ ἀκούοντες αὐτοῦ ὁμιλοῦντος, δέχεται τὴν

(1) Γρηγορίου Νύσσης Λόγος Α', Migne E.Π. 44, 269.

ὑπαρξίν «φυσικῶν τινῶν ἀρετῶν» ἐν ἡμῖν ⁽¹⁾, αἰτινες, προϊόντος τοῦ χρόνου, διὰ τῆς ὠριμάσεως—διὰ τὴν χρησιμοποιήσωμεν ψυχολογικὴν ὀρολογίαν—εἰς χάριτας συνεκφαίνονται ⁽²⁾.

Συχνάκις ἐπίσης ἀπαντᾶται παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς Ἑξελικτικῆς Ψυχολογίας, ὅτι τὸ παιδί δὲν εἶναι ἐνήλικος ἐν μικρογραφίᾳ ἀλλ' ἐξελισσόμενος ψυχοφυσικὸς ὀργανισμὸς, παρουσιάζων κατὰ τὰς διαφόρους βαθμίδας τῆς ἐξελίξεώς του νέας ἀνάγκας, διαφέροντα καὶ ἰκανότητας. «Οὐ γὰρ ὁ αὐτὸς ἐστὶ τῷ ἀρτιγεννήτῳ παιδίῳ ὁ εἰς διδασκαλεῖον φοιτῶν ἤδη παῖς καὶ ὁ πρὸς τὰς τῶν τεχνῶν καὶ μαθημάτων ἀναλήψεις ἐπιτηδείως ἔχων ἕτερος δὲ πάλιν παρὰ τοῦτον ὁμολογουμένως ἐστὶν ὁ ἔφηβος, ἤδη τῶν νεανικῶν ἀπτεσθαι δυνάμενος», παρατηρεῖ ὁ Μ. Βασιλείος. «Καὶ παρὰ τὸν ἔφηβον», συνεχίζει, «ὁ ἀνὴρ ἄλλος τις ἐστὶ καὶ στερρότητι καὶ μεγέθει σώματος καὶ τῇ τοῦ λόγου συμπληρώσει» ⁽³⁾. Ἀξία μνείας τυγχάνει καὶ ἡ γνώμη τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, κατὰ τὸν ὁποῖον, «καθάπερ ἐπὶ τῆς κατὰ σάρκα ζωῆς, οὐ πᾶσα ἡλικία πάσας χωρεῖ τὰς φυσικὰς ἐνεργείας, οὐδὲ διὰ τῶν ὁμοίων ἡμῖν ἐν αὐταῖς ἡλικιῶν διαφοραῖς ὁ βίος προέρχεται (οὔτε γὰρ τὸ νήπιον τὰ τῶν τελείων ἔργα μετέρχεται, οὔτε ὁ τέλειος ἐν ἀγκάλαις τῆς τιθήνης λαμβάνει), ἀλλ' ἐν ἐκαστῷ καιρῷ τῆς ἡλικίας ἄλλο τι πρόσφορόν ἐστὶ καὶ κατάλληλον· οὕτως ἐστὶν ἰδεῖν ἐν τῇ ψυχῇ ἀναλογίαν τινὰ πρὸς τὰς σωματικὰς ἡλικίας, δι' ὧν εὐρίσκεται τάξις τις καὶ ἀκολουθία, πρὸς τὸν κατ' ἀρετὴν βίον χειραγωγοῦσα τὸν ἄνθρωπον» ⁽⁴⁾. Ἀξίζει ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τὴν λέχθη, ὅτι τὴν ἀνωτέρω σκέψιν τοῦ ὁ Γρηγόριος ἐκφρά-

(1) Μιχ. Ψελλοῦ : «Περὶ τοῦ πῶς... ὁ Κων)νος ἀνήχθη εἰς τὰ ἀνάκτορα», Κ. Σάβα, Μ.Β. τ Δ' σ. 123 : «Φυσικαὶ τινες ἀρεταί», γράφει, «ἡ τούναντιον, τῇ γενέσει ἡμῶν συνεκδίδονται».

(2) Αὐτ. σ. 123 «καὶ τοῦ χρόνου δὲ προϊόντος ταῖς μὲν χάριταις συνεκφαίνονται». Βλ. καὶ αὐτ. σ. 390.

(3) Μ. Βασιλείου Ὁμιλίαι εἰς τοὺς ψαλμοὺς, Ὁμιλία εἰς τὸν ΔΓ' Ψαλμόν, Migne Ε.Π. 29, 388.

(4) Γρηγορίου Νύσσης Ἐξήγησις ἀκριβῆς εἰς τὰ Ἀσματὰ Ἀσμάτων, Ὁμιλία Α', Migne Ε.Π. 44, 768.

ζει κατά την διαπραγμάτευσιν ζωτικῶν προβλήματος φύσεως διδακτικῆς, ἀφορῶντος εἰς τὴν διάταξιν τῆς ὕλης κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν τριῶν βιβλίων τοῦ Σολομώντος (1), τοῦθ' ὅπερ μαρτυρεῖ περὶ τοῦ πρακτικοῦ διαφέροντος τῶν Βυζαντινῶν ἱεραρχῶν λογίων διὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ προβλήματα, ἀφ' ἐνὸς καὶ τῆς ἀνάγκης, ἣν ἠσθάνοντο πρὸς ἐπιστημονικὴν θεμελίωσιν καὶ δικαιολόγησιν τῶν διδακτικῆς ἢ ἄλλης φύσεως ὑποδείξεων των, ἀφ' ἑτέρου. Τὸ διαφέρον τοῦτο θὰ ἔχωμεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαπιστώσωμεν καὶ ἀλλαγὴν τῆς παρουσίας ἐργασίας.

Ἄλλα καὶ τῆς Ἀτομικῆς Ψυχολογίας θεμελιώδεις ἀρχὰς συναντῶμεν εἰς τὰ Βυζαντινὰ συγγράμματα. Τὸ ψυχολογικὸν ἀξίωμα τοῦ Πλάτωνος «φύεται ἕκαστος οὐ πᾶν ὁμοῖος ἕκαστῳ, ἀλλὰ διαφέρων τὴν φύσιν» (2) καὶ ἡ ἐπαλήθευσις τούτου ἐκ τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητος εἶχε πείσει τοὺς Βυζαντινοὺς παιδαγωγούς, ὅτι ὄντως ἕκαστος ἄνθρωπος ἔχει ἰδίαν ἀτομικότητα, ἐνεκὰ δὲ τούτου δεῖται ἰδίας μεταχειρίσεως, ἰδίᾳ κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀναπτύξεώς του (3). «Ὡσπερ τοῖς σώμασιν οὐ τὴν αὐτὴν φαρμακείαν προσφέρονται ἅπαντες, ἄλλοι δὲ ἄλλων... οὕτω καὶ τὰς ψυχὰς διαφόρῳ λόγῳ καὶ ἀγωγῇ θεραπευτέον...» (4). Ἐξ αἰτίας τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν, ἃς παρουσιάζουν οἱ μαθητευόμενοι, ἔχομεν διάφορον ἐξέλιξιν αὐτῶν, παρὰ τὴν ὑπαρξίν των αὐτῶν συνθηκῶν περιβάλλοντος, οἰκογενειακοῦ καὶ σχολικοῦ (5). Ἐντεῦθεν δικαιολογεῖται καὶ ἡ ἐξάτομικευσις τῆς διδασκαλίας, ἣτις τόσον εὐρέως ἐχρησι-

(1) Τὰ βιβλία ταῦτα εἶναι αἱ Παραομιαί, ὃ Ἐκκλησιαστής καὶ τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων.

(2) Πλάτωνος Πολιτεία, 370 Β.

(3) Γρηγορίου Θεολόγου Λόγοι: «Λόγος β' ἀπολογητικός...» Migne E.Π. 35, 453.

(4) Ὁ Ἀντώνιος Μέλισσα εἰς τὸν 3ον Λόγον τοῦ Β' Βιβλίου «Περὶ ἐπισκόπων χρηστῶν...» παραθέτει τὴν ἀνωτέρω γνώμην τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Migne E.Π. 137, 1017 Α-Β. Βλέπε σχετικῶς καὶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου Λόγοι: «Λόγος β' ἀπολογητικός...» Migne E.Π. 35, 453.

(5) Μιχ. Ψελλοῦ: «Μιχαὴλ Κηρουλάριος» Κ. Σάβα Μ.Β. τ. Δ' σ. 311. Τοῦ αὐτοῦ «Ἐγκώμιον εἰς Κων(νον) Λειχούδην» αὐτ. σ. 391.

μπουιείτο εἰς τὰ σχολεῖα τῶν Βυζαντινῶν.

Καὶ μὲ τὴν ψυχολογίαν τοῦ μανθάνειν ἠσχολήθησαν οἱ Βυζαντινοί. Εἰς τὸ περὶ παραγόντων τῆς ἀγωγῆς κεφάλαιον ἐλέχθη, ὅτι οὗτοι ἐθεώρουν τὴν μελέτην ἢ σπουδὴν σπουδαῖον παράγοντα ἀγωγῆς (σα. 100-102), ἀρκετὰ δὲ θέλουσι λεχθῆ περὶ τῆς σημασίας τῆς ἀσκήσεως, τῶν ἐπαναλήψεων, τῆς μιμήσεως καὶ τῆς μνήμης εἰς τὴν μάθησιν καὶ τὴν ἀγωγήν εἰς τὰ περὶ διδασκτικῶν ἀντιλήψεων καὶ περὶ ὀδηγητικῆς κεφάλαια, ἔνθα συζητοῦνται καὶ ἀπὸ ψυχολογικῆς ἀπόψεως τὰ θέματα ταῦτα. Ἄλλὰ καὶ ἄλλα ψυχολογικὰ προβλήματα ἐμελετήθησαν ἐμβριθῶς παρὰ τῶν Βυζαντινῶν, ὡς τὸ περὶ σχέσεως σώματος καὶ ψυχῆς πρόβλημα (1), τὰ περὶ παθῶν, ἐπιθυμιῶν καὶ ἔξεων προβλήματα κ.ἄ. ἐν οἷς καὶ τὸ περὶ τῶν δυνάμεων ἢ «περὶ τοῦ τριμεροῦς τῆς ψυχῆς» πρόβλημα. Ἐπὶ τοῦ τελευταίου θέματος φέρονται ἀσπάζόμενοι τὴν περὶ χωριστῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς θεωρίαν τοῦ Πλάτωνος καὶ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀριστοτέλους (2). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐπιμονὴ τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὴν διάκρισιν λογικοῦ καὶ ἀλόγου μέρους τῆς ψυχῆς καὶ ἡ πεποίθησις αὐτῶν

(1) Ὁ Μ. Βασιλείος λ.χ., εἰς τὴν «περὶ μὴ προσηλώσεως εἰς τὰ βιωτικὰ» ὁμιλίαν αὐτοῦ, ὡς ἔξης ἀντιλαμβάνεται τὴν μεταξὺ σώματος καὶ ψυχῆς σχέσιν: «Τί δὲ ὄντως ἡμέτερον; Ψυχὴ τε ἢ ζῶμεν, λεπτὴ τις οὖσα καὶ νοερά, καὶ οὐδὲν δεομένη τῶν βαρυνόντων καὶ σῶμα, τὸ ταύτῃ δοθὲν ὄχημα πρὸς τὸν βίον παρὰ τοῦ κτίσαντος. Τοῦτο», συνεχίζει, «ὑπὸ τοῦ πανσόφου τεχνίτου τῶν ὄλων ἐν τοῖς μητρῷοις ἡμῶν πλάττεται κόλποισι.» Καὶ ἄλλοι Βυζαντινοὶ διεπραγματεύθησαν τὸ θέμα τοῦτο, ὡς ὁ Ἰσιδώρος Πηλουσιώτης (Migne E.Π. 78, 1525 καὶ 1625), ὁ Φώτιος (Migne E.Π. 102, 665), ὁ Μιχ. Ψελλὸς (Κ. Σάβα: Μ.Β. τ. Δ' σσ. 308, 336), ὁ Θεο)νίκης Εὐσταθίος (Migne E.Π. 136, 337), ὁ Νικηφ. Βλεμμύδης (Migne E.Π. 142, 596), ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς εἰς ἰδιαιτέραν πραγματείαν του (Migne E.Π. 150 «Προσωποποιῖα») κ.ἄ. πολλοί.

(2) Ἰωάννου Χρυσοστόμου: «Ὅπως δεῖ τοὺς γονέας.» §§ 65-88 Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ: «Περὶ τοῦ τριμεροῦς τῆς ψυχῆς» Migne E.Π. 95, 92-97 καὶ «τῆς ψυχῆς μέρη τρία» αὐτ. στ. 232. Εὐσταθίου Θεο)νίκης «Ἐπισκεψίς βίου

ὅτι τὸ τελευταῖον τοῦτο «λόγω παιδαγωγείσθαι δυνάμενον» (1).
 «Ἐνιοὶ τῶν Βυζαντινῶν ἐν τούτοις ἐφρόνουσι ὅτι ἡ ψυχὴ ἡμῶν
 εἶναι μονὰς καὶ ὅτι αἱ δυνάμεις, τὰς ὁποίας φαίνεται ὅτι ἔχει ὡς
 διακεκριμένας ἀπ' ἀλλήλων, δεόν νὰ ἀναπτύσσωνται ἀρμονικῶς
 οὕτως, ὥστε νὰ παρουσιάζεται ἡ ψυχὴ ἡμῶν ὡς ὁλότης, ὡς τι
 τὸ ἑνιαῖον. Τοιαύτη ἀντίληψις διαφαίνεται εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Εὐ-
 σταθίου Θεο)νίκης λεγόμενα «περὶ ὀλικῆς καὶ μερικῆς φιλί-
 ας» (2). Καὶ ὁ Μιχ. Ψελλὸς κρίνει ὡς ἀνεπαρκῆ τὴν περὶ χωρι-
 στῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς ἀντίληψιν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ
 συνιστᾷ ὅπως ἐπιδιώκεται ἡ ἀρμονικὴ, εἰς ἓν ἑνιαῖον ὅλον, ψυ-
 χικὴ καλλιέργεια καὶ ἀνάπτυξις (3).

§ 3. Γενικῶς δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ κατε-
 νόησαν τὴν σπουδαιότητα τῆς ἐπιστήμης τῆς ψυχολογίας καὶ
 μετ' ἐπιτυχίας ἠσχολήθησαν μετ' αὐτήν. Ἰδιαιτέρως ἡ Παιδαγω-
 γικὴ Ψυχολογία τῶν Βυζαντινῶν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ ἀξιολό-
 γους ἀντιλήψεις καὶ πορίσματα, πολλὰ τῶν ὁποίων ἔχονται ἀλη-
 θείας ἀκόμη καὶ σήμερον, ἐπαληθευθέντα καὶ πειραματικῶς. Ἐν
 τούτοις αὐτοὶ οὗτοι οἱ Βυζαντινοί, οἱ ἀσχοληθέντες μετ' ἄν-
 θρωπον καὶ τὴν ψυχολογίαν του, οὐδέποτε διεκήρυξαν δογματι-
 κῶς τὴν ἀλήθειαν τῶν πορισμάτων τῶν. Πάντες, ὡς γνήσιοι
 ἐρευνηταί, ὁμολογοῦν ὅτι ἡ ἀνάλυσις καὶ γνῶσις τῆς ἀνθρωπί-
 νης ψυχῆς εἶναι ἔργον δυσχερέστατον, τοῦτο δὲ δύναται νὰ ἐπι-

μοναχικοῦ...» §§ να'. νβ', Migne E.Π. 135, 772. Νικηφ.
 Βλεμμύδου Ἐπιτομῆς Λογικῆς, κεφ. Γ' «Περὶ πέρας... ἐν
 ᾧ καὶ περὶ τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς» Migne E.Π. 142,
 712-716 κ.α.

- (1) Μιχ. Ψελλοῦ : «Μιχαὴλ Κηρουλάριος» Κ. Σάβα Μ.Β. τ.Δ'
 σσ. 331-332.
 (2) Ὁ ἀγόμενος εἰς τελειοποίησιν εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις ἔχει
 ρυθμίσει τὰ καθ' ἑαυτὸν, παρουσιάζεται δὲ ὡς «τάξας ἐναρ-
 μονίως παρ' ἑαυτῷ τὴν τε κατὰ τὸ λογικὸν ἀρετὴν, καὶ
 τὴν τὸ θυμικὸν μετρούσαν καὶ καταρτίζουσαν θεοπρεπῶς,
 ἔτι δὲ καὶ τὴν τὸ ἐπιθυμητικὸν παιδεύουσαν... κλπ.». *Εὐσταθίου Θεο)νίκης Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ...»* Migne
 E.Π. 135, 772.
 (3) Μιχ. Ψελλοῦ ἐνθ' ἀνωτέρω σ. 354.

τύχη «μόνος ὁ ἐμβατεύων τὰς καρδίας» τῶν ἀνθρώπων Θεός (¹). Ὁ βαθνούστατος ψυχολόγος Γρηγόριος ὁ Νύσσης γράφει σχετικῶς τὰ ἐξῆς: «Ἔστι γάρ, ἔστιν ὡς ἔμοιγε δοκεῖ, ἡ τοῦ ἀνθρώπου κατασκευὴ φοβερὰ τις καὶ δυσερμήνευτος καὶ πολλὰ καὶ ἀπόκρυφα ἐν αὐτῇ μυστήρια Θεοῦ ἐξεικονίζουσα» (²). Μήπως τὸ αὐτὸ δὲν δύναται νὰ λεχθῆ καὶ σήμερον, παρ' ὅλας τὰς προόδους τῆς ψυχολογίας εἰς τὸν τομέα τῆς διαγνώσεως τῆς ψυχικῆς δομῆς καὶ τοῦ χαρακτήρος τῶν ἀνθρώπων; (³)

2. Διδακτικαὶ ἀντιλήψεις

§ 1. Τὰ διδακτικὰ ἀξιώματα τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς αὐτεργείας: Μὲ προβλήματα φύσεως καθαρῶς διδακτικῆς ἐπίσης ἠσχολήθησαν οἱ παιδαγωγοὶ τοῦ Βυζαντίου. Δὲν ἦτο ἄλλωστε δυνατὸν νὰ συμβῆ ἄλλως, καθ' ὅσον οὗτοι ἐγνώριζον πολὺ καλῶς ὅτι τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου διαφέρει τῶν λοιπῶν ἀπασχολήσεων. Συγκρίνων ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸ ἔργον τοῦ καλλιτέχνου-χρυσοχοῦ ἐπισημαίνει τὴν βασικὴν μεταξὺ αὐτῶν διαφορὰν διὰ τῶν ἐξῆς: Ὁ χρυσοχόος, ὁ ἔχων ὡς σκοπὸν τοῦ τὴν κατασκευὴν ἐνός—οἰουδήποτε σχήματος—βάζου, ὅταν ἀφήσῃ τοῦτο κατὰ μέρος θὰ τὸ εὖρη τὴν ἐπομένην εἰς τὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν τὸ ἀφήκε τὴν προηγουμένην. Δὲν συμβαίνει ὁμως τὸ αὐτὸ μὲ ἡμᾶς, ἀλλ' ὅπως διόλου τὸ ἐναντίον, διότι ἡμεῖς δὲν ἔχομεν νὰ χαλκεύσωμεν ἄψυχα βάζα, ἀλλὰ λογικὰς ψυχὰς (⁴). Εἰς τοῦτο πράγματι

- (1) Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί: Βιβλίον V, ἐπιστ. 296 «Ἄλφιῳ ἐπισκόπῳ», Migne E.Π. 78, 1509.
- (2) Γρηγορίου Νύσσης Προσθήκαι εἰς τὰ ἐξηγητικά: «Περὶ τοῦ τί ἐστι τὸ 'κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν'», Migne E.Π. 44, 1328 ἑ.
- (3) Κρίσεις περὶ τῆς ψυχολογίας τῶν Βυζαντινῶν βλέπε καὶ εἰς σύγγραμμα: «ΑΦΙΕΡΩΣΙΣ ΕἰΣ ΤΗΝ ΜΝΗΜΗΝ ΑΛΕΞ. ΓΚΙΑΛΑ», ἔκδ. Χριστ. Ἐνώσεως Ἐπιστημόνων, Ἀθῆναι 1953 σσ. 177-179.
- (4) Library of Fathers τόμ. 9, σελ. 229.